

**ХУСОМУДДИН САДР ШАХИДНИНГ “АЛ-ВОҚЕЪОТ” АСАРИДА
КЕЛГАН МАСАЛАЛАРНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ**

Насриддинзода Исроилжон

ДУСТМУҲАММАД

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

"Исломишунослик ва ислом цивилизациясини ўрганиш ICESCO"

кафедраси таянч докторанти

Тел: +998996552785

Бугун жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнида баркамол авлодни миллий кадриятларимизга, улуғ аجدодларнинг бой илмий-маънавий меросига юксак ҳурмат руҳида тарбиялаш устувор вазифалардан саналади. Дарҳақиқат, ҳалоллик ва адолат билан ҳаёт кечирish каби олижаноб фазилатларнинг маъно-мазмунини нафақат чуқур англаш, балки ана шундай хусусиятларга эга бўлиш, уларга амал қилиб яшаш – одамзотнинг маънавий бойлигини белгилаб беради. Шу нуқтаи назардан қараганда, сўнгги йилларда юртимиз алломларининг илмий меросини ўрганиш, исломнинг асл моҳиятини ишончли манбалар орқали тушуниш, мотуридия таълимоти ва ҳанафий мазҳаб фикҳини ўрганиш соҳасида жадал ишлар олиб борилиб, чуқур тадқиқотлар амалга оширилмоқда.

Х-ХІ асрларда Марказий Осиёнинг йирик шаҳарлари ҳисобланган Бухоро ва Самарқанда ҳанафий мазҳаби билмдонларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётга аралашуви фаол бўлганлиги кўзга ташланади. Ушбу ўлкага ҳанафий мазҳабининг кириб келиши ва тараққиёт йўли бўйича ғарбда кўплаб тадқиқотчилар самарали илмий фаолият олиб борганлар.

Бухорода ҳанафий мазҳабининг йирик вакилларида бири Хусомуддин Садр Шаҳид 473/1090 йилда Марв шаҳрида таваллуд топган. Унинг тўлиқ исми Хусомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Бухорийдир. Садр

Шаҳид дастлабки илмни ўз отаси Абдулазиз ибн Мозадан олади¹. Ҳанафий фақиҳлари ҳақида хабар берувчи табақот асарларда Садр Шаҳиднинг ўлимига сабаб бўлган Қатавон жанги ҳақида гапирилади².

“Табақот ал-ҳанафиййа” асарларидаги маълумотларни изчил ўрганиб чиқиш хулосаларига кўра, Садр Шаҳиднинг қуйидаги асарлари борлиги аниқланди: 1) “Ал-Усул ал-Ҳусомиййа” ёки “Усул ас-Садр аш-Шаҳид” усул ал-фиқҳга оид асардир. Мазкур асар ҳақида Карл Броккельман маълумот беради³; 2) “Шарҳ ал-жомий ас-сағир” асари Абу Ҳанифанинг шогирдларидан бўлган Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “ал-Жомий ас-сағир” асарига битилган шарҳ ҳисобланади; 3) “Шарҳ ал-жомий ал-кабир”. Мазкур асар Муҳаммад Шайбонийнинг “ал-Жомий ал-кабир”ига ёзилган шарҳдир. Ҳозиргача бу шарҳнинг бирор қўлёзма нусхаси мавжуд эканлиги номаълум. Лекин “ал-Фатово ал-ҳиндиййа”да ундан кўплаб иқтибослар келтирилиши шундай асар бўлганига далилдир; 4) “Умдат ал-муфтий ва-л-мустафий” (Фатво берувчи ва сўровчига қўлланма); 5) “Ал-Фатово ас-суғро”; 6) “Ал-Фатово ал-кубро” каби асарлари бор.

Хусусан, муаллифнинг асосий фикҳий қарашларини ўзида жамлаган “Ал-Воқеъот ал-ҳусомия фи мазҳаб ал-ҳанафия” асари алоҳида қимматли асардир. Ҳожи Халифа бу асарнинг иккинчи номини “ал-Ажнос” деб атайди⁴. Унинг Истанбулдаги ал-Фотих кутубхонасида тўртта, Берлин миллий кутубхонасида битта, Истанбул Давлат музейида иккита қўлёзма нусхаси сақланади⁵. Ҳожи Халифа “ал-Ҳидойа” ва “ал-Фатово аз-заҳириййа” асарлари “ал-Воқеъот ал-ҳусомиййа” асосида яратилганлигини айтади. Асарнинг Тошкент нусхаси ЎЗР

¹ Қураший Абу Муҳаммад ‘Абдулкодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-музий‘а фи табақот ал-ҳанафиййа. 5 жилдли / ‘Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Хулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. Ж.2. – Б. 312, 364 бетлар.

² Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Мунтахаб а‘лом ал-ахёр фи табақот ҳанафий ал-мухтор. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти // Қўлёзма № 91. – В. 98^b.–155^a

³ Brockelmann С. Geschichte der arabischen Litteratur. 3 жилдли. – Weimar-Berlin: Ҳай‘а ал-мисриййа, 1898-1993. – 1-жилд. – Б. 374.

⁴ Мустафо ибн ‘Абдуллоҳ ар-Румий ал-ҳанафий аш-шаҳир би-Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ‘ан асмо’ ал-кутуб ва-л-фунун. 2 жилдли. – Макка: Мактаба ал-файсалиййа, 1981. Ж.1. – Б. 46 (Бундан кейин: Кашф аз-зунун.)

⁵ Кашф аз-зунун. Ж.1. – Б. 63.

ФА ШИДа 7756 рақам остида сақланади⁶.

Турк исломшунос олими Муртазо Бедир “Бухоро ҳуқуқ мактаби” номли асарида Садр Шаҳидни фикҳ илмида “*Воқеъот*” (*воқеалар*) жанрига асос солган ва ривожлантирган фақиҳ деб тарифлайди⁷. Садр Шаҳиднинг ушбу асари ўзидан олдин Мовароуннаҳрда *фатово* жанрида ёзилган тўртта машҳур асарнинг тўпланмасидир. Булар араб алифбоси тартибида берилиб, биринчиси, “нун” ҳарфи остида Абу Лайс Самарқандийнинг “Навозил” асарида келган фатволар, “вов” ҳарфи остида Нотифийнинг “ал-Воқеъот” асарида келган фатволар, “бе” ҳарфи билан Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазлнинг “ал-Фатово” асарида келган фатволар ва ниҳоят “син” ҳарфи остида Алоуддин Самарқандийнинг фатволари жамлангандир⁸.

Муртазо Бедир ва ўзбек шарқшунос олими Одил Қориев ўз тадқиқотларида Хоразмлик фақиҳ Нажмиддин Абу-р-Ражо Мухтор ибн Маҳмуд аз-Зоҳидий ал-Ғазминийнинг (ваф. 658/1260 й) мўғуллар истилоси даврида ёзган “Қинят ал-мунйа ли-татмим ал-ғунйа” асарида келган кўрсатмалар ҳақида маълумот бериб ўтадилар. Уларнинг фикрича, ушбу асарнинг аҳамиятли жиҳатларидан бири, унда қўлёзма манбаларда исмлар ва адабиётлар кўрсаткичини тузиш ва иқтибослар келтиришни илк бор Нажмиддин ал-Ғазминий ўз асарида қўллаган деган фикрни берадилар⁹.

Лекин дастлаб бундай услубни Мовароуннаҳрда қарийиб юз йил илгари Садр Шаҳид илгари сурганлигини манбалар тасдиқлаб турибди. Садр Шаҳид давриданоқ бундай услуб ўқувчи ва илм аҳллари учун фатво эгасини осон аниқлаш имконини берган. Бу кўриниш оддий кўринсада, лекин янги бир илмий хулосани беради яъни ўн аср олдин ажодларимиз ҳозирги замонавий тил билан айтганда сноска, ҳавола қоидалари ўша даврда қўлланилганини кўрсатади.

⁶ Асарнинг мазкур нусхаси ҳам насх хатида ёзилган бўлиб, 273 варақдан иборат.

⁷ Қаранг: Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu (Vakif Hukuku Bağlamında 10.–13. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerinde bir İnceleme). – İstanbul: Edam Akademi Kitaplığı, 2010. – 196 b (Sadrüşşehid’in el-Vakiat’ı ve Vakiat Edebiyatı. B – 71).

⁸ Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu. – B. 71.

⁹ Қаранг: Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu. – B. 78; Ш. Зиёдов, О.Қориев, И. Бекмирзаев. Мовароуннаҳр ислом илмлари ривожда ханафий таълимоти. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – Б. 117.

Хусомиддин Садри Шаҳиднинг ўзига хос фикҳий қарашларидан қуйидагиларни зикр қилиш мумкинки, минг йил аввал ёзилган бўлса-да, ҳозирги кунда ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Жумладан, муаллиф ўз фатволаридан жамият ва омма учун манфаати кўпроқ бўлган жиҳатларга кўпроқ эътибор қаратган:

- бир киши намоз илмини ўрганса, бошқаси намоздан бошқа илмни ўрганса, иккинсининг манфаати инсонларга кўп бўлгани боис уни ўрганиш афзалроқдир. Зеро, намоз илми ўзи амал қилиш учун, бошқа илмлар эса ўзгаларга ўргатиш учундир;

- киши кечаси нафл ибодат билан машғур бўлиб, кундузи илм қилишга қуввати етса яхши, аммо кечки қўшимча ибодатлар илм олишни секинлаштиради илмни танлайди. Чунки кечаси бир соат илм қилиш кечани тўлиқ бедор ўтказишдан афзалдир;

- бир киши фарз ҳажини адо қилгандан сўнг иккинчи марта ҳаж қилишдан кўра, садақа ва хайр-эҳсон қилиши афзалдир. Чунки унинг манфаати оммага етади¹⁰;

- фарзанд ўз отасига доим ҳурмат бажо қилишига отасининг ғайридин экани тўсиқ бўла олмаслиги;

- Қуръони каримни ўқиб хатм қилиш ва дуолар қилишнинг макруҳ эмаслиги;

- бир киши вафотидан аввал бир минг дирҳам бировга беришни, бир минг дирҳам мискинларга бериш ва бир минг ўз номидан ҳаж қилиш учун васият қилса-ю, сўнгра ҳажга бориш учун пул камлик қилса аввал фарз адоси учун пул сарфланади;

- киши ўз закот пулини синглисига берса бўлади, қачонки синглиси никоҳланганда унинг маҳри учун 200 дирҳамдан оз тўланган бўлса;

- уйда аёлининг ювиниш ва покланиш учун зарур бўлган сувнинг пулини эри тўлашга мажбурдир;

- наврўз байрим куни рўза тутиш жоизлиги ва макруҳ бўлмаслиги.

¹⁰ Ибн Моза, Бурхониддин. Муҳид ал-бурхоний. – Байрут: Дору ул-кутуб ал-илмия. – 2-жилд. – Б. 495.
www.tadqiqotlar.uz

Юқоридаги фикҳий фатволардан Ҳусомиддин Садр Шайхиднинг ўзига хос фикҳий қарашларининг жамият ривожига ва инсонларга бўлган нафи қанчалик устун қўйилганлигини кўриш мумкин.

Умуман олганда, Ҳусомуддин Садр Шайхид Мовароуннаҳрнинг икки йирик фикҳ мактаби Бухоро ва Самарқанд фикҳ мактабларини битирган ва кўп йиллик анъаналарини бир жойга жамлаган. Келгусида ушбу олимнинг илмий асарлари доирасида янги тадқиқотлар олиб бориш, улуғ аجدодларнинг бой илмий-маънавий меросига юксак ҳурмат руҳида тарбиялаш устувор вазифалардан саналади.